

**ХИЛАНДАРСКИ
ЗБОРНИК 15**

ХИЛАНДАРСКИ
ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

15

DIRECTEUR MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

15

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

БЕОГРАД 2021

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

ЂОРЂЕ БУБАЛО, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, ФОКИОН КОЦАГЕОРГИС, ЉУБОМИР
МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ,
ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, ПЛУТАРХ ТЕОХАРИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ
ТУРИЛОВ, АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, КРИТОН ХРИСОХОИДИС, ДЕЈАН ЦЕЛЕБЦИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:

ВИКТОР САВИЋ

COMITÉ DE RÉDACTION:

ЂОРЂЕ БУБАЛО, КРИТОН ХРИССОХОИДИС, ДЕЈАН ДՃЕЛЕБДՃИЋ, АЛЕКСАНДАР
ФОТИЋ, РНОКИОН КОТЗАГЕОРГИС, ЛЈУБОМИР МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ,
СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ, ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, ПЛУТАРХОС
ТЕОХАРИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

SÉCRETAIRE DE LA RÉDACTION:

ВИКТОР САВИЋ

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

КВАДРАТНЕ ЗАСТАВЕ У ОРНАМЕНТИЦИ СРПСКИХ РУКОПИСА XVI ВЕКА У БИБЛИОТЕЦИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА*

ЗОРАН РАКИЋ

А п с т р а к т. – Рад се бави квадратним заставама насликаним у десет српских рукописних књига (Четворојеванђеља бр. 5, 6, 37, 38, 68 и 69, Псалтир бр. 92, Праксапостол бр. 101, превод дела Догматики паноплија Јевтимија Зигавина и Хиландарска проскомидија бр. 510), које потичу из XVI века, а налазе се у библиотеци манастира Хиландара. Главни украс тих рукописа јесу велике квадратне заставе испуњене преплетеним врежама и тракама, које, зракасто се ширећи из средишта, образују сложене, симетрично компоноване схеме с розетом, крстом, ромбом или дијагоналама у основи. Те заставе су класификоване, истражено је њихово порекло и наведене су бројне типолошке паралеле у српској и балканској књижној орнаментици XIV–XVII века.

К љ у ч н е р е ч и: квадратна заставица, илуминација српских рукописа XVI века, четворојеванђеље, псалтир, праксапостол, библиотека манастира Хиландара

За време турске владавине у илуминацији српске рукописне књиге није створен посебан стил. Творци сликаног украса, претежно сами писари, листом су били дубоко привржени традицији, те су у устаљена декоративна решења тек повремено уносили извесне новине, особене за време у којем су стварали. Најчешће су изводили орнаменту у духу геометријско-биљног стила старијих рукописа, насталих у времену државне самосталности.¹ У њој су преовлађивали преплети кругова, ромбова, лукова и дијагонала, чворови и плетенице, као и биљни мотиви – таласаста гранчица у чијим су волутама цветови и листови или врежа која се грана полазећи из вазе или стилизоване људске главе насликане у средишту орнаменталног поља. Заставице су претежно биле сведене на обојене цртеже најчешће колорисане плавом, жутом, зеленом, црвеном, мрком и, нешто ређе, златном бојом. Уз наведене сликане

* Рад је настао у оквиру пројекта „Сликани украс ћирилских рукописа у библиотеци манастира Хиландара“ при Хиландарском одбору Српске академије наука и уметности.

1 Опширније о типовима заставица у српској илуминацији XII–XVII века: В. Мошин, *Орнаментика неовизантијској и балканској*

стила, Годишњак Балканолошког института 1 (Сарајево 1957) 295–351; исти, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine VII/3 (Сарајево 1957) 5–79; *Лексикон српској средњег века*, пр. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 220–222, s. v. *Застава* (*застава*) (З. Ракић), где је наведена и основна старија литература.

украсе, у књигама исписаним у време османске власти нарочиту популарност стекао је посебан тип квадратне заставе који се од остале оновремене илуминације издвајао не само сложеним композиционим решењима већ и наглашеним размерама орнаменталног поља, развијеног преко читаве горње половине странице.

Такве велике квадратне заставе, испуњене разуђеним, симетрично компонованим флоралним и геометријским преплетом у који су, уз цветове и листове, гдекад уткани зооморфни и орнитоморфни мотиви, представљају најрепрезентативнији вид орнаментике у богатом репертоару сликаног украса српске рукописне књиге XVI и XVII века. Префињен колорит, каткад уз штедру употребу злата, маштовитост у одабиру орнаменталних схема, финоћа цртежа и минуциозност обраде преплетених трака и врежа, што се зракасто шире из средишта композиције, богати первази који те целине уоквирују, као и украсни биљни мотиви што се пружају уз бочну страну заставице или се нижу дуж њене горње ивице, с истакнутим средишњим крстоликим цветом или пупољком и угаоним стилизованим изданцима, налик на сасанидску полупалмету или извијене наутове листове, надахнуте остварењима оријенталних уметника и занатлија, учинили су такву врсту орнаменталног поља омиљеним и сразмерно често сликаним украсом, посебно у богатије опремљеним богослужбеним књигама – апостолима, псалтирима, служабницима и, нарочито, напрестоним четворојеванђељима.

Најпотпунија збирка српских рукописних књига XVI и XVII века украшених наведеним типом квадратне заставе налази се у манастиру Хиландару, најзначајнијем средњовековном књижевном и преписивачком средишту код Срба. Делатност хиландарског скрипторијума није била прекинута након турског освајања Свете Горе, а манастирски књижни фондови употпуњавани су и поклонима или набавкама у другим атонским преписивачким средиштима. Штавише, стиче се утисак да су прегнућа на богаћењу књижнице била посебно наглашена у другој половини XVI и током читавог XVII столећа, о чему сведочи и састав данашње рукописне збирке у хиландарској библиотеци. Благодарећи томе, рукописна заоставштина манастира Хиландара представља данас најпотпунији извор за проучавање илуминације српске рукописне књиге, нарочито оне настале током послевизантијског периода. Упркос тој чињеници, орнаментика хиландарских рукописа XVI и XVII столећа, за разлику од минијатурног сликарства, које је недавно подробно истражено,² била је током последњих седам деценија, почевши од пионирског рада Светозара Радојчића,³ само спорадично предмет подробнијих изучавања.⁴

2 З. Ракић, *Минијатури српских рукописа XVI и XVII века у библиотеци манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 10 (Београд 1998) 317–334; исти, *Српска минијатури XVI и XVII века*, Београд 2012, 57, 60, 125–126, 159–168, 219–220, 274–284, 287–290 и даље.

3 С. Радојчић, *Уметнички сјоменици манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 3 (Београд 1955) 169–172.

4 Љ. Васиљев, *Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века*, Археографски

прилози [АП] 15 (Београд 1993) 43–51, сл. 3–6, 12, 14, 16–18, 21–22, 26, 32–36, 39, 42–52; З. Ракић, *Сликани украс ћирилских рукописа XVI и XVII века*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 309–318; исти, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије*, Зборник Народног музеја XXI/2 (Београд 2014) 85–98; исти, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69 у библиотеци манастира Хиландара*, Перифолос, Зборник радова посвећен академику Мирјани Живојиновић, Београд 2015, 485–494;

Српске рукописне књиге XVI и XVII века које се чувају у Хиландару претежно су украшене заставицама и иницијалима.⁵ Као посебно раскошан вид таквог украса у књигама исписаним у раздобљу османске власти истичу се велике квадратне заставе. Окосницу њихових орнаменталних поља, остварених према начелима доследно спроведене симетрије, чини средишња розета од које зракасто полазе траке и разлистале вреже образујући богат и изузетно прецизно изведен преплет. Таква врста заставе често је повезивана с раскошним сликаним заглављима у књигама које је током друге половине XV века исписао познати калиграф Владислав Граматик,⁶ па је у литератури каткад називана према његовом имену.

Велике квадратне заставе тог типа насликане су у петнаест српских рукописних књига XVI и XVII столећа које се чувају у библиотеци манастира Хиландара. Старију скупину, насталу у раздобљу омеђеном двадесетим годинама и самим крајем XVI века, сачињава десет примерака – шест Четворојеванђеља (бр. 5, 6, 37, 38, 68 и 69), по један Псалтир с последовањем (бр. 92) и Праксапостол (бр. 101), превод дела Догматики паноплија Јевтимија Зигавина (бр. 186) и Хиландарска проскомидија (бр. 510) – док млађој групи, која потиче из прве четвртине XVII столећа, припада пет рукописа – два Четворојеванђеља (бр. 33 и 607), Праксапостол (бр. 103), Служабник (бр. 327) и Законик из Јањева (бр. 301). Квадратне заставе које украшавају те књиге само су делимично проучене. Оне, настале у XVII веку, однедавно су добро познате, пошто су у целости објављене,⁷ док су истородна орнаментална поља насликана у књигама из претходног столећа публикована само мањим делом.⁸ Будући да нису у потпуности истражене, квадратне заставе у хиландарским књигама XVI века овом приликом ће бити детаљније описане и анализирани. Уз то, пажња ће бити усмерена ка утврђивању порекла и класификацији њихових

исти, *Прилој проучавању орнаментике српских рукописа XVII века у Хиландарској библиотеци*, Девета казивања о Светој Гори, Београд 2016, 207–235; В. Павловић, *Рукописи настали у хиландарском скрипторију 1450–1600 и њихов украс*, Осам векова манастира Хиландара, Београд 2000, 435–444. Дobar увид у степен проучености хиландарске рукописне баштине пружа и литература наведена уз каталожке јединице у другом, допуњеном издању драгоцене књиге А. А. Турилова и Љ. В. Мошкове, *Каталог славјанских рукописа афонских обителј*, Београд 2016. Такав се увид, нажалост, не може у целости стећи из непотпуног именског регистра, који је за то издање саставила С. Јелесијевић.

5 Само петнаест примерака (cod. 40, 44, 45, 103, 106, 107, 124, 154, 164, 325, 326, 327, 330, 500 и 758/I) садржи и фигуралне представе – минијатуре.

6 О Владиславу Граматику је објављено више прилога. Његова делатност и личност најдетаљније су обрађени у монографији: Г. Данчев, *Владислав Граматик, книжовник и списатељ*, Софија 1969. Уп. и Ј. Максимовић, *Српске*

средњовековне минијатуре, Београд, 1983, 133–134; С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд, 1995, 43 (аутор сумња да је Владислав Граматик сам илуминирао своје преписе); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 224, 225–226, 227 и даље; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основи*, Београд 2009³, 41, 194, 196, 208–209 и даље; *Српска енциклопедија II*, Нови Сад – Београд 2013, 506, s. v. Владислав Граматик (Т. Јовановић, Т. Стародубцев), као и рад М. Вълкове, *Ръкописните сборници на Владислав Граматик в Рилската библиотека. Технолошко проучавање на украса*, Културното наследство на Рилскиот манастир – състояние и перспективи на проучавањето, опазвањето и реставрирањето му, Софија 2009, 165–178.

7 Ракић, *Прилој проучавању орнаментике*, 214–225.

8 Васиљев, *Орнаментика у српским рукописима*, 43–51; Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*, 92–93, 95–97; исти, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69*, 486–487, 489–493; Павловић, *Рукописи настали у хиландарском скрипторију*, 439, 442.

декоративних схема, као и уочавању типолошких паралела које се за њих могу наћи у оновременом српском и балканском књижном наслеђу.

Хронолошки најстарији примерак у тој скупини јесте Псалтир с последовањем (бр. 92),⁹ који је на основу водених знакова датован у време око 1520. године.¹⁰ Почетак његовог текста (л. 1) украшен је квадратном заставом испуњеном необојеном врежом с тролистима и наутовим лишћем која на окер, црвеној, мркој и загаситозеленој подлози гради сложен и прецизно цртан преплет у којем се издвајају угаоне срцолике форме с полупалметама и крстолико распоређене двоструке елипсе. Поље које образује застава оивичено је црвеном траком, чији је горњи руб украшен средишњим стилизованим пупољком и угаоним наутовим листовима, док од његовог доњег десног угла полази стабљика завршена крупним цветом. Испод, на почетку текста, истиче се преплетни иницијал Б. Остали украс рукописа сасвим је сведен. Чине га киноварни иницијали украшени гранулама, листићима и гранчицама које полазе од основе слова и једноставна орнаментална трака (л. 176), цртана црвеним и црним мастилом. Огрубели облици те траке, што знатно одударају од заставице на почетку књиге, указивали би да је, можда, изведена накнадно.

Знатно богатију илуминацију садржи нешто млађе Четворојеванђеље патријарха Максима (бр. 5).¹¹ Тај штедро украшени кодекс, исписан калиграфским полууставом и начињен да служи као свечано напрестоно јеванђеље, датован је у четврту деценију XVI века.¹² У Хиландар је доспео 1658. године када га је, приликом посете манастиру, као дар приложио пећки патријарх Максим.¹³ Његов сликани украс састоји се од четири квадратне заставе које, заједно с помно исписаним насловима и позлаћеним иницијалима, означавају почетке јеванђељских текстова (л. 7, 88, 142 и 232), потом од тринаест заставица знатно једноставнијег склопа, сачињеног од уплетених трака, гдекад комбинованих с ромбоидним чворовима, елипсама или уланчаним круговима (л. 1, 3^v, 83^v, 85, 137^v, 140, 228^v, 229^v, 290^v, 291, 293^v, 294, 297^v), као и од декоративних оквира таблица израђених на последњем листу књиге.

9 Књига (I + 202 + 1 л., формата 195 × 140 мм) уз псалме Давидове садржи неколико текстова последовања: библијске песме, тропаре непорочне у недељу и каноне Богородици и Јовану Претечи. Исписана је мрким мастилом, с насловима и деловима текста рађеним киноваром, а 1730. године препевезана је у дрвене дашчице пресвучене сада сасвим овешталом мрком кожом. Повез је рад „многогрешног“ Дионисија, који је на предњој корици тајнописом оставио помен о свом труду. Основни подаци о књизи: Д. Богдановић, *Кайјалој ћирилских рукојиса манастира Хиландара*, Београд 1978, 78, бр. 92, *Палеографски албум*, сл. 127, и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописей*, 293, бр. 633.

10 Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукојиса XVI века*, Београд 2010, 50.

11 Четворојеванђеље (I + 299 л., димензија 435 × 285 мм) садржи текстове јеванђеља с Теофи-

лаковим предговорима, упутство за читање јеванђеља током целе године, месецослов и указ гласова. Исписано је црним мастилом, наслови, делови текста и ознаке зачала на маргинама писани су киноваром, а повезано је у корице новијег датума. Основне податке о рукопису наводе Богдановић, *Кайјалој ћирилских рукојиса*, 55, бр. 5, *Палеографски албум*, сл. 124, и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописей*, 129, бр. 189, док његову илуминацију кратко помињу Васиљев, *Орнаментика у српским рукојисима*, 48, и Ракић, *Сликани украс ћирилских рукојиса*, 310–311. Један лист из те књиге чува се у Руској националној библиотеци у Санктпетербургу (F. I. 605).

12 Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукојиса*, 31.

13 Запис патријарха Максима, исписан црвеним мастилом на крају књиге (л. 299), објавио је Богдановић, *Кайјалој ћирилских рукојиса*, 55.

Застава на почетку Матејевог јеванђеља украшена је густо разбокореним врежама које, полазећи од средишње розете с уписаним тролистима и златним крстом, образују четири дијагонално усмерена срцолика одсечка. У композиционој схеми заглавља над текстом Марковог јеванђеља истичу се ромб с уписаним крстом и две наглашене дијагонале, док наредну заставу, пред Лукиним текстом, испуњава преплет у виду крста комбинован с ромбом и сложеним угаоним чворовима. Почетак Јовановог јеванђеља наглашен је орнаменталним пољем чије вреже обликују два низа дијагонално сложених чворова. Декоративност минуциозно рађених заглавља увећавају широки первази сачињени од ситно уплетених ромбоидних чворова и елипси (л. 7, 88 и 232), фино стилизовани и позлаћени наутови листови на угловима и стабљика на десној маргини, као и колорит фона загаситоплаве, црвене, тамнозелене, ружичасте и љубичасте боје.

Недавно рестаурисано Четворојеванђеље (бр. 68), преписано током шесте деценије XVI столећа,¹⁴ украшено је на устаљен начин: Теофилактови предговори истакнути су мањим правоугаоним заставицама испуњеним таласастом врежом с цветовима и листовима (л. 1 и 91^v) или преплетеним ромбовима (л. 240^v), док су почеци јеванђељских текстова означени заставама квадратног (л. 7 и 152) или правоугаоног облика (л. 95 и 244) и лепим преплетним иницијалима. Заглавље уз Матејев текст уобличено је од врежа које граде четири волуте са сложеним угаоним чворовима, а у сваку волуту уписан је по један крупан и веома декоративан наутов лист.¹⁵ Орнаментална схема квадратне заставе уз Лукино јеванђеље има облик ромба испресецаног дијагонално компонованим чворовима с уплетеним полупалметима у угловима. Остале две правоугаоне заставице над почецима јеванђељских текстова испуњене су симетрично компонованим флоралним мотивима чија брижљива моделација, зналачки цртеж и складан колорит подсећају на технику рада илуминатора XIV века. Заставице су колорисане црвеном, загаситозеленом, ружичастом, тамноплавом и окер темпером, а моделација врежа и флоралних украса изведена је потезима беле боје.

Следи, близак по времену настанка, Праксапостол монаха Јефрема (бр. 101),¹⁶ који је на основу водених знакова такође датован у деценију омеђену 1550. и 1560. годином.¹⁷ Исписао га је, сва је прилика у самом манастиру, писар по

14 Кодекс (III + 333 + 1 л., формата 220 × 155 мм) садржи Четворојеванђеље с Теофилактовим предговорима и месецословом. Укоричен је у дашчице опточене мрком кожом, које потичу из времена настанка рукописа (за повез предње корице употребљен је лист српског пергаментног васкрсног јеванђеља с почетка XIII века). Основни подаци о књизи: Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 71, бр. 68 и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 134, бр. 204. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 43 (аутор је датовао ово јеванђеље у време између 1550. и 1560. године).

15 Композициона схема и начин обраде ове заставе у извесној мери одударају од концеп-

ције осталих хиландарских застара квадратног облика и приближавају се решењима примењиваним у декорацији рукописа тзв. раскошног стила, особеног за српску илуминацију друге и треће четвртине XIV века.

16 Књига (I + 244 + 1 л., величине 315 × 213 мм) садржи Дела и посланице апостолске са сказанијима и месецослов. Основне податке о рукопису доносе Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 81–82, бр. 101 и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 70, бр. 43, док се на његовом сликаном украсу кратко задржала Павловић, *Рукописи настјали у хиландарском скривјорију*, 442.

17 Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 53–54.

којем је кодекс добио име,¹⁸ а 1671. године, благодарећи средствима монаха Петронија из Арбанашког пирга, у кожу га је преповезао хиландарски јеромонах Григорије.¹⁹ Илуминација рукописа састоји се од две заставице и низа иницијала, од којих је један сачињен од преплетених трака, док су остали украшени гранчицама. Заставица на л. 1 једноставног је и устаљеног склопа – сачињена је од четири уланчана круга сплетена с полукружним сегментима и таласастим тракама – док је орнаментално поље на л. 5 знатно сложеније схеме, решене у облику квадрата у који су уписани круг и ромб пресечен дијагоналама. Обе заставице украшене су стилизованим и врло декоративним наутовим листовима, а њихова основа колорисана је смеђом, окер, зеленом и црном и местимично оживљена белим тачкама.

Четворојеванђеље (бр. 37) из 1558. године,²⁰ украшено је на почетку јеванђеља по Матеју, Марку и Луки (л. 3, 66 и 113) заставама квадратног облика, док је Јованов текст (л. 191) наглашен заставицом сачињеном од четрнаест уланчаних кругова сврстаних у три реда и међусобно испресецених дијагоналама. Прве две квадратне заставе слично су решене: траке образују преплет у којем се истичу крст, дијагонале и угаони чворови; дуж горње ивице заглавља нижу се флорални мотиви, а од доњег десног угла полази рустично изведен изданак завршен цветом. Застава над почетком Лукиног јеванђеља има у средишту необојен квадрат од којег се зракасто гранају вреже свијене у волуте или чворове. Траке преплета су остављене у природној боји папира, а међупростори су обојени црвеном, зеленом, смеђом, жутом и плавом.

Четворојеванђеље Павла Влаха (бр. 38),²¹ преписано и украшено између 1555. и 1565. године,²² садржи четири позлаћене квадратне заставе (л. 7, 94, 152 и 248), насликане над почецима јеванђеља, и једноставније решене заставице, испуњене преплетима у виду осмица, ромбова, елипси, ромбоидних чворова и уланчаних кругова испресецених дијагоналама, с међупросторима обојеним плавом, жутом, црвеном, тамнозеленом, смеђом и мрком, на почецима осталих текстуалних целина (л. 1, 3, 90^v, 92 и 315). Заставе на л. 152 и 248 у основи имају крст између чијих се кракова гранају вреже градећи завијутке с тролистима и наутовим листовима и сложене угаоне преплете. Орнаментално поље на л. 7 компоновано је од густо сплетених, дијагонално

18 Потпис писара Јефрема, исписан тајним писмом, разрешио је Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа*, 81.

19 Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа*, 81–82.

20 Кодекс (I + 264 л., формата 310 × 215 мм), исписан 1558. године (запис писара на л. 264), садржи четворојеванђеље с Теофилактовим предговорима и месецословом. Повезан је у оригиналан кожни повез. Помишљало се да у рукопису има доста уметака из прве половине столећа, али су новија филигранолошка истраживања оповргла ту претпоставку. Основне податке о рукопису наводе Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа*, 64, бр. 37 и Турилов, Мошкова, *Каталог славянских рукописей*,

129–130, бр. 191. Датацијом рукописа подробно се бавио Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 37–39. Један лист из овог рукописа чува се у Руској националној библиотеци у Санктпетербургу (F. I. 600).

21 Рукопис (IV + 327 + 1 л., величине 312 × 215 мм) је преписао Павле Влах, чији је потпис сачуван на л. 327. Садржи јеванђеља с Теофилактовим предговорима и, на крају књиге, сказанија и месецослов. Повезан је у корице из XVI века опточене кожом. Основни подаци о кодексу: Богдановић, *Кашалої ћирилских рукописа*, 64, бр. 38 и Турилов, Мошкова, *Каталог славянских рукописей*, 135, бр. 207.

22 Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 39.

усмерених трака с крстоликим празним пољем у средишту, а оно на л. 94 од осам крупних волута с наглашеним чворовима у угловима. Горње ивице сва четири заглавља украшене су сигурно цртаним наутовим листовима и централним мотивом у виду пупољка, а заставе на л. 94 и 248 су оперважене широком бордуrom дуж које тече таласаста врежа с полупалметама. Јеванђељски текстови су истакнути и крупним преплетним иницијалима декорисаним листићима и бобицама.

Препис списа Догматики паноплија,²³ датован у године између 1555. и 1565,²⁴ садржи сведену илуминацију сачињену од киноварних почетних слова, гдeкад украшених листићима, гранулама или гранчицама, неколико преплетних иницијала, колорисаних загаситозеленом и црвеном, и великог, данас делимично оштећеног, квадратног заглавља насликаног над почетком текста (л. 1). Површина заставе испуњена је тракама беле, црвене и мрке боје које су на жутоокер основи преплетене у виду крста комбинованог с розетом и угаоним чворовима. Углови заставе истакнути су крупним наутовим листовима, а средиште горњег руба крстоликим флоралним мотивом колорисаним киноваром и окером.

Почетак Хиландарске проскомидије (бр. 510)²⁵ наглашен је квадратном заставом (л. 1) испуњеном разбокореним врежама што, полазећи од средишта поља, образују сложен преплет у којем се издвајају четири срцолика одсечка између којих су уплетени дијагонално усмерени чворови. На угловима заставе нацртани су наутови листови, а уз њену десну ивицу завршена стилизованим цветом руже. Нешто је једноставније решена правоугаона заставица на л. 2 чије траке стварају густ, симетрично организован преплет у којем доминирају крупни цветови и празно крстолико средишње поље, док се дуж горње ивице нижу флорални мотиви, а од десног доњег угла полази изданак с цветом.²⁶ Остала илуминација сведена је на неколико иницијала и три орнаменталне траке украшене таласастом врежом с полупалметама (л. 70) и преплетом у виду елипси и ромбоидних чворова (л. 109 и 133) или ужета (л. 117). Заставице нису колорисане, а њихов сигуран цртеж рађен је мрким и смеђим мастилом.

23 Књига (I + 334 л., величине 217 × 150 мм) писана је полууставом с елементима брзописа, а повезана у оригиналне корице сачињене од дрвених дашчица обложених кожом. Забелешке сачуване на почетку и крају рукописа наводе да је то књига попа Исаије и Никите и Ћирила. Садржи превод дела Јевтимија Зигавина са стиховима Георгија Памфила на почетку списа. Основне податке о њој наводе Богдановић, *Кайјалој ћирилских рукописа*, 104, бр. 186 и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 257–258, бр. 519.

24 Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 65.

25 Хиландарски синодик-поменик има 346 листова формата 305 × 218 мм. Основне податке о њему доноси Богдановић, *Кайјалој ћирилских*

рукописа, 192–193, бр. 510 и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 389, бр. 846. На основу филигранолошке анализе књига је датована у године између 1570. и 1580 (Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 94), док неколико млађих додатака потиче из XVII–XVIII века. Кожни повез је израђен у XVIII столећу. Кратке белешке о илуминацији рукописа: Ракић, *Сликани украс ћирилских рукописа*, 310, и Павловић, *Рукописи настјали у хиландарском скрпийиорију*, 439.

26 Богдановић, *Кайјалој ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*, сл. 161. Слична заставица се налази у хиландарском Пракапостоу бр. 105 из средине XVI века (Васиљев, *Орнаментика у српским рукописима*, бр. 42).

Четворојеванђеље с праксапостолом (бр. 69),²⁷ које потиче из претпоследњег десетлећа XVI столећа,²⁸ украшено је с пет великих застава смештених над почецима четири јеванђеља и Дела апостолских (л. 8, 40, 61, 94 и 119) и с две мање заставице правоугаоног облика изведене над текстом Теофилактовог предговора Матејевом јеванђељу и уз упутство за читање јеванђеља и апостола (л. 5 и 236). Заставица на почетку Матејевог јеванђеља (л. 8) има преплет који образује осам срцоликих сегмената уписаних у ромб комбинован с дијагонално усмереним чворовима. Врежа унутар правоугаоног орнаменталног поља над текстом јеванђеља по Марку (л. 40)²⁹ компонована је у облику две положене и уплетене осмице с цветом у свакој петљи.³⁰ Јеванђеље по Луки (л. 61) истакнуто је заставицом украшеном двоструким низом волута с трolistима и полупалметама, док се у основи преплета над почетком Јовановог јеванђеља (л. 94) налази крст између чијих се кракова шире вреже, градећи по два увојка са стилизованим полупалметама. Заглавље уз текст Дела апостолских (л. 119) сачињено је од трака преплетених у виду крста комбинованог са срцоликим исечцима, сличним оним на л. 8. Знатно су једноставније две правоугаоне заставице – поље на л. 5 испуњава таласаста лозица с крупним стилизованим пупољцима у волутама, док је заставица на л. 236 украшена троструким тракама сплетеним у три елипсе спојене ромбоидним чворовима. Декоративности заставица, поред сигурног цртежа рађеног мрким мастилом, доприноси и складан и ефектан колорит. Вреже су позлаћене или обојене љубичастом, тамноплавом, киноваром и загаситозеленом, а моделоване су потезима сивобеле. Поједини детаљи изведени су ружичастом и окером, а основа је златна или покривена црвеном, плавом или љубичастом бојом, каткада оживљеном мноштвом белих тачкица.

Главнину илуминације Четворојеванђеља (бр. 6)³¹ чине четири велике квадратне заставе које захватају скоро читаву горњу половину страница с почецима јеванђељских текстова (л. 5, 76, 121, 191) и два правоугаона орнаментална поља украшена таласастом гранчицом, у чијим су волутама тролисти (л. 1) или полупалмете (л. 73), која су изведена над почецима предговора јеванђеља по Матеју и Марку. Заставица на л. 5 има сложу композицију сачињену од траке уплетене у облику розете око које се пружају зракасто

27 Рукопис (II + 268 + 3 л., формата 210 × 150 мм) исписан је полууставом с краја XVI века. У наредном столећу повезан је у кожне корице. Садржи текстове јеванђеља с Теофилактовим предговорима и цео праксапостол. Основни подаци о рукопису: Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 71–72, бр. 69 и Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 141, бр. 223. За сликани украс рукописа в. Ракић, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69*, 486–487 и даље.

28 Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 43–44.

29 Радојчић, *Уметнички сјоменици*, сл. 16.

30 О тој врсти заставице, с наведеним бројним типолошким паралелама: Ракић, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69*, 492.

31 Књига има I + 257 + 1 лист, формата 422 × 280 мм, исписана је калиграфским полууставом XVI века а повезана у дашчице пресвучене мрком кожом. Садржи текстове јеванђеља с Теофилактовим предговорима, упутство за читање јеванђеља и месецослов изборни. На основу филигранолошке анализе (Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа*, 32), утврђено је да је преписана током последње деценије XVI столећа. Податке о кодексу доносе Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа*, 55, бр. 6 и А Турилов, Мошкова, *Каталог славјанских рукописа*, 140–141, бр. 222. За илуминацију рукописа в. Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*, 92–93 и даље. На основу дуктуса и стилских особености орнаментике оба рукописа су приписана Димитрију Даскалу, знаменитом српском калиграфу друге половине XVI века (*нав дело*, 97–98).

разбокорене вреже с полупалметама и низовима чворова распоређених по дијагоналама и у виду четворолиста. Орнаментална схема заглавља над почетком Марковог јеванђеља (л. 76) има облик ромба испресецаног дијагонално компонованим чворовима с уплетеним полупалметама у угловима. Јеванђеље по Луки (л. 121) украшено је заставом у чијој се окосници налази равнокраки крст са по две волуте с пупољцима на површинама између кракова, док је преплет унутар поља уз Јеванђеље по Јовану (л. 191) организован у облику ромба пресеченог дијагоналама завршеним овалним угаоним сегментима. Свака заставица је дуж горње ивице и десне маргине украшена флоралним мотивима, а орнаментална поља на листовима 76 и 191 имају и широки декоративни оквир. Раскошна опрема страница с почецима текстова јеванђеља обogaђена је позлаћеним преплетним иницијалима и фино стилизованим уставним словима заглавља, писаним наизменично златом и тамноплавом бојом.

Декоративне схеме великих квадратних застава добро су познате у сликаном украсу српских рукописних књига средњег века и послевизантијског периода. Такав вид застава испуњене симетрично организованим преплетом у којем је више геометријских облика стављено један преко другог, наглашено одређеном бојом и уоквирено флоралним мотивима, води порекло из византијске уметности.³² Еклектично решен, тај тип обједињује орнаменталне елементе баштињене из прастарих оријенталних култура (сасанидске палмете), античке уметности (композициона решења позната с подних мозаика), византијског наслеђа (посебно из тзв. раскошног стила, особеног за илуминацију од IX до XII века) и исламске уметности, као и уметничких заната (посебно ћилимарства, израде текстила, калиграфских остварења и радова у дрвету, металу и керамици). На то указују орнаментална поља у неколиким рукописима XII и XIII столећа претежно рађена у духу раскошног или емаљерског стила: четворојеванђеља из атонских манастира Дионисијат (бр. 4) и Ивирон (бр. 55), Државног музеја у Берлину (Gr. 66), збирке Чарториски у Кракову (бр. 1870), Балтиморске Walters Art Gallery (W 528), Руске државне библиотеке у Москви (Gr. 9), једног примерка који се чува у Манчестеру и др.³³

У српској рукописној традицији таква врста застава позната је од друге половине XIV века, а најстарији примери сачувани су у Минхенском српском псалтиру (Баварска државна библиотека, Cod. Slav. 4),³⁴ Хроници Георгија Амартола (кодексу који је за Вука Бранковића преписан 1387. године у Светим

32 Пореклом овог типа застава посебно су се бавили А. Цуроа: „Славјанският тип орнамент“ в *грџките рѣкописи от XVI–XVII век*, Българският шестнадесети век, София 1996, 699–714; *La Synthèse slavo-byzantine dans les manuscrits grecs dits de «grand luxe», créés en Valachie et en Moldavie aux XVIe–XVIIe siècles*, The Greek Script in the 15th and 16th Centuries, Athens 2000, 499–521 и *Към въпроса за заставките – матрици в славянските рѣкописи*, Афон и славянски мир, Сборник 1, Святая Гора Афон 2014, 277–291, и Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*, 85–98; *Заставице Четворојеванђеља*

бр. 33 и 69, 488–489 и даље. У тим радовима наведена је и старија литература.

33 О илуминацији те групе рукописа детаљно: Н. Buchtal, *Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century*, Jahrbuch der Berliner Museen 25 (Berlin 1983), 27–102 (уп. нарочито сл. 19, 34, 51, 53 и 73).

34 *Der Serbische Psalter*, Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München, Textband unter Mitarbeit von S. Dufrenne, S. Radojčić, R. Stichel, I. Ševčenko, Herausgegeben von H. Belting, Wiesbaden 1978–1983, II, f. 8.

арханђелима код Призрена, а сада се чува у атонском манастиру Светог Пантелејмона),³⁵ и Београдској Александриди (чија је илуминација позната на основу фотографија, пошто је књига, која се налазила у Народној библиотеци у Београду, уништена у бомбардовању 1941).³⁶

Посебно маштовита решења, прецизност цртежа, деликатност колорита и сигурност у извођењу досегао је тај тип украса у другој половини XV века, на репрезентативним заставама насликаним у кодексима које су исписали Владислав Граматик и његови настављачи. На страницама обимних рукописа које је тај надарени калиграф преписао, а посебно у Зборнику из 1469, који се чува у Архиву Хрватске академије знаности и умјетности у Загребу (III а 47), заступљени су готово сви основни орнаментални склопови тог типа заставице, који се могу свести на пет главних схема.³⁷ Уз орнаментална поља изведена у преписима Владислава Граматика, из XV столећа потичу још три заставице овог типа: у Четворојеванђељу из средине века (Београд, Архив Српске академије наука и уметности, бр. 276),³⁸ фрагменту Четворојеванђеља из осамдесетих–деведесетих година (Београд, Народна библиотека Србије, Рс. 720)³⁹ и у Четворојеванђељу (Библиотека манастира Хиландара, бр. 26), датованог у сам крај столећа.⁴⁰

Сва је прилика да су аутори орнаментике у српским књигама XVI и XVII века такву врсту заставица најчешће преузимали посредством групе рукописа насталих у кругу Владислава Граматика и његових следбеника. Речиту потврду за такво угледање, уз остале примере, пружају раскошне заставице у четири рукописа – Четворојеванђељима из Тројице Пљеваљске, Пакре и Дечана и у Дечанском поменику – које је преписао и украсио даскал Димитрије, један од најбољих српских калиграфа и илуминатора друге половине XVI века.⁴¹ С временом су истоврсни декоративни склопови, у више или мање сложеним варијантама, од којих су неке настале и под извесним утицајем

35 A.-E. N. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos, Thessaloniki* 1981, 47–49, pl. for Ms. 17 (fol. 1). Недавно је тој великој и веома декоративној застави посвећен и засебан рад А. Джурове, *Към въпроса за заставките*, 277–291. У студији је истражено порекло заставе и наведене су бројне паралеле за њену орнаменталну схему.

36 S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, таб. XL-а; М. Живковић, *Орнаментни Београдске Александриде*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе [СРЗЗСК] XLVII (Београд 2015) 27–28, 37–38, сл. 9–10.

37 В. Павловић, *Порекло заставица у рукописима Владислава Граматика*, АП 21 (Београд 1999) 315–332 (са старијом литературом о Владиславу Граматику).

38 Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 70, сл. 28; Z. Rakić, *A square headpiece in the fragment of the Tetraevangelion (National Library of Serbia, Ms 720) and its parallels in*

Serbian manuscripts between the 14th and 17th centuries, Ниш и Византија XVI (Ниш 2018) сл. 4.

39 Rakić, *A square headpiece*, 277–286, сл. 1.

40 Сликани украс тог рукописа досада није публикован. Састоји се од неколико заставица – на л. 1 заставица је компонована од два уплетена круга пресечена дијагоналама, док су оне на л. 83^v и 212 начињене од уплетених чворова у облику стилизованог крста – потом од две украсне траке (л. 80^v и 273), једног недовршеног орнаменталног поља (л. 79^r) и велике квадратне заставе на л. 5 у чијој се основи налази крст. Фон заставица колорисан је мрком, зеленом, црвеном и тамним окером, а гдекад је оживљен белим тачкицама. Основне податке о књизи и њеном датовању наводи Богдановић, *Каталоги ћирилских рукописа*, 61, бр. 26.

41 О стваралаштву Димитрија Даскала: З. Ракић, *Димитрије Даскал – српски њисар и илуминајор друге половине XVI века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор [ПКЈИФ] LXXIX (Београд 2013) 163–178.

орнаменталних мотива преузетих из исламске уметности,⁴² били широко прихваћени на читавом Балкану и у скрипторијима Свете Горе, где су живели све до XVIII столећа.

Мада сродне према основној замисли, разуђене орнаменталне схеме великих квадратних застава насликаних у хиландарским књигама XVI века могле би да се сведу на неколико главних типова. Најчешће се јављају варијанте заставе у чијој се окосници налази крстообразна схема која упућује на мотив старе и јасне симболике, везан за расцвали крст. Остали композициони склопови застава ове скупине рукописа заступљени су нешто ређе у сликаном украсу српске књиге, а тек за неколико примера нису пронађене непосредне паралеле.

Првом типу, који у основи има крст комбинован с розетом и срцоликим и(ли) дијагонално усмереним преплетима, припадају заставице у четворојеванђељима бр. 5 (л. 88 и 142), бр. 37 (л. 3 и 66), бр. 38 (л. 152 и 248), бр. 69 (л. 94) и бр. 6 (л. 121) и у спису Догматики паноплија (бр. 186, л. 1). Раскошна квадратна заглавља декорисана на тај начин била су, судећи према очуваном материјалу, посебно популарна међу писарима и поручиоцима српске рукописне књиге. Најстарији познати примери потичу из друге половине XIV века, а налазе се у Хроници Георгија Амртола из 1387. и Александриди старе Народне библиотеке у Београду.⁴³ Потом се, у нешто сложенијој схеми и с извесним упливом исламске орнаментике, истоврсно решење заставице јавља у загребачком Зборнику Владислава Граматика,⁴⁴ да би нарочиту популарност стекло у орнаментици раскошно опремљених четворојеванђеља исписаних током XVI столећа: Куманичком (почетак века, Архив САНУ, бр. 69),⁴⁵ Панкратијевом (1514, Музеј Српске православне цркве, бр. 354),⁴⁶ Студеничком (друга четвртина столећа, ризница манастира Студенице),⁴⁷ Милешевском (друга четвртина века, Библиотека Српске патријаршије, бр. 69),⁴⁸ примерку из Аустријске националне библиотеке (Cod. Slav. 1), исписаном средином столећа,⁴⁹ Дијака Влатка (око 1550, Света Тројица Пљеваљска,

42 Утицајем исламске уметности на орнаменту српских рукописа најисцрпније се бавила З. Јанц, *Исламски елементи у српској књизи*, Зборник Музеја примењене уметности [ЗБМ-ПУ] 5 (Београд 1961) 27–43. Уп. А. Джурова, *Исламски влияния врху украсата на българските ръкописи XV–XVII век*, Проблеми на изкуството 3 (София 1980) 31–34; Л. Станкова, *Исламски мотиви в украсата на ръкописната книга през XV–XVII век*, Изкуство и контекст, София 2008, 26–36 и Z. Rakić, *Islamic Influence on Illumination of Sixteenth and Seventeenth-Century Serbian Manuscripts*, El Prezente. Studies in Sephardic Culture, vol. 7, Beer-Sheva 2013, 217–224.

43 Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts*, 47–49, pl. for Ms. 17; Radojčić, *Stare srpske minijature*, таб. XL-a; М. Харисијадис, *Два рукописа бивше Народне библиотеке у Београду – Призренско јеванђеље и Београдска Александрида*, Годишњак Народне библиотеке (Београд 1960) 85, сл. 25; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 109–110, сл. црнобела

116; М. Живковић, *Орнаменти Београдске Александриде*, сл. 9–10.

44 Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 133, сл. 77.

45 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 51, таб. XL-d; М. Харисијадис, *Куманичко четворојеванђеље*, ЗБМПУ 9–10 (Београд 1966) 52, сл. 8.

46 М. Тимотијевић, *Манастир Крушегол*, II, Београд 2008, т. 67.

47 Ј. Проловић, *Студеничко четворојеванђеље*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 525–533, сл. 1 и 3.

48 М. Харисијадис, *Минијатуре и орнаменти четворојеванђеља Р. 69 Библиотеке Патријаршије у Београду*, ЗБМПУ 8 (Београд 1962) 52–54, сл. 7.

49 G. Birkfellner, *Glagolitische und Kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975, II/13 (са старијом литературом); Ј. Проловић, *Студеничко четворојеванђеље*, 526, сл. 20.

бр. 38),⁵⁰ Лесновском (друга половина века, Архив ХАЗУ, бр. III б 8),⁵¹ Бешевском (Музеј Српске православне цркве),⁵² Крушедолском (осма деценија, Библиотека Српске патријаршије, бр. 432),⁵³ Јеванђељу крушедолског старца Романа (1579, Музеј Српске православне цркве, бр. 353),⁵⁴ у два рукописа које је током друге половине столећа преписао и украсио Димитрије даскал – Равноречком⁵⁵ и Дечанском четворојеванђељу бр. 19,⁵⁶ Јеванђелистару из Ивирина,⁵⁷ хиландарском Студеничком четворојеванђељу бр. 33 (1600–1605),⁵⁸ потом у Хоповском четворојеванђељу из 1662. године⁵⁹ и другде.⁶⁰ Истородна схема квадратне заставице с крстом у окосници изведена је и у другим богослужбеним књигама: Лесновском псалтиру (XVI век, Београд, Универзитетска библиотека),⁶¹ хиландарском Праксапостолу јеромонаха Данила (бр. 103, из 1622),⁶² Ораховичком служабнику (1635, Музеј Српске православне цркве, Оставина Р. Грујића, бр. 84),⁶³ Триоду бр. 24 (прва четвртина века, Библиотека манастира Светог Пантелејмона на Атону),⁶⁴ као и у графичкој опреми старе српске штампане књиге.⁶⁵ Будући да је била омиљена у оновременом књижном украсу диљем Балкана, среће се и у рукописима у бугарским збиркама.⁶⁶

Композициона схема застава чији преплет образује круг уписан у ромб пресечен дијагоналама, изведена у Праксапостолу бр. 101 (л. 5) и Четворојеванђељу бр. 6 (л. 191), најсродније узорима има у два рукописа Владислава Граматика из манастира Риле – Зборнику слова и житија, с краја XV века, и Панегирику преписаном и украсеном 1479. године,⁶⁷ и у пет српских четворојеванђеља из

50 С. Петковић, *Манасџир Свејџа Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 97, сл. 52.

51 V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*, Zagreb 1952–55, 137–138, опис бр. 81, сл. 85.

52 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 50; Ј. Проловић, *Студеничко четворојеванђеље*, сл. 10.

53 З. Ракић, *Минијажуре сликара Лонџина у Четворојеванђељу број 432 Библиотеке Српске патријаршије у Београду*, СРЗССК ХLI (Београд 2009) 130–133, сл. 5 (поменути су и примери из бугарских збирки).

54 Тимотијевић, *Манасџир Крушедол*, II, т. 72.

55 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 58–59; Р. М. Грујић, *Пакрачка епархија. Историјско-статистички преглед*, Споменница о Српском православном владичанству пакрачком, Нови Сад 1930, 42–43 и сл. 17; Ракић, *Димитрије Даскал*, 165–166.

56 Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, Београд 2005, сл. 96; Ракић, *Димитрије Даскал*, 168–169, сл. 7.

57 Ђ. Трифуновић, *Словенски рукописи у манастиру Ивиру на Свејој Гори*, Библиотекар ХХ/5 (Београд 1968) 429, таб. IV.

58 Ракић, *Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69*, 487, сл. 6.

59 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 49–50, таб. XXXVII.

60 Схема квадратне заставе у Четворојеванђељу бр. 276 у Архиву САНУ готово је истоветна оној на л. 152 у хиландарском Четворојеванђељу бр. 38 (уп. Rakić, *A square headpiece*, сл. 4).

61 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 51, таб. XL-с.

62 Богдановић, *Кашалоћ ћирилских рукописа*, 82; Ракић, *Минијажуре српских рукописа*, 326.

63 Љ. Стефоска-Васиљев, *Два илуминирана литургијска рукописа из манастира Ораховице*, Библиотекар ХХ/5 (Београд 1968) 486, сл. 1.

64 З. Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24 у библиотеци аџионској манастира Свејој Пантелејмона*, ПКЈИФ LXXX (Београд 2014) 165, сл. 5.

65 На пример, у Псалтиру с последовањем, штампаном на Цетињу 1494. и у Београдском четворојеванђељу из 1552. године (Д. Медковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, 91, 163–164, 191, 227–229, таб. VII-2, СХ-2).

66 М. Стојанов, *Украса на славјанските рѣкописи в Бѣлгария*, Софија 1973, сл. на стр. 89, 121, 152; А. Дѣжурова, *Кѣм вѣпроса за заставките*, passim.

67 Павловић, *Порекло заставица*, сл. 1; Стојанов, *Украса на славјанските рѣкописи*, сл. на стр. 17.

друге половине XVI столећа – из Бешенова (Музеј Српске православне цркве, бр. 355), Поганова (некадашња Народна библиотека у Београду, бр. 333),⁶⁸ Народне библиотеке у Пловдиву (бр. 22),⁶⁹ Крушедола, које је преписао и украсио калиграф Никанор 1579. године (Музеј Српске православне цркве, бр. 353),⁷⁰ као и у примерку похрањеном у Библиотеци Српске Патријаршије под бројем 263.⁷¹

Следећа композициона схема, која је с незнатним варијацијама заступљена на заставицама у четворојеванђељима бр. 69 (л. 8 и 119), бр. 6 (л. 76) и бр. 68 (л. 152), такође има пандане у украсу српске рукописне књиге средњег века и, посебно, у књижној орнаментици из периода турске владавине. Истом кругу припадају заставице у загребачком Зборнику Владислава Граматика (л. 534), Четворојеванђељу бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије⁷² и у раскошном пљеваљском Четворојеванђељу дијака Димитрија.⁷³

Окосницу наредног типа, заступљеног у Четворојеванђељу бр. 69 (л. 61) чини уписани четворолит унутар којег се радијално шири флорални преплет. Најближе паралеле тој схеми налазе се у Зборнику Владислава Граматика из 1469,⁷⁴ потом у два рукописа које је преписао и украсио калиграф Димитрије даскал – Четворојеванђељу бр. 78 у књижници Свете Тројице Пљеваљске (седма деценија XVI столећа) и Поменику манастира Дечана (1595),⁷⁵ – хиландарском Четворојеванђељу бр. 33 (почетак XVII века),⁷⁶ Четворојеванђељу бр. 25 из светогорског манастира Светог Пантелејмона,⁷⁷ као и у четири кодекса који припадају руци Гаврила Тројичанина, једног од најбољих српских писара XVII века: три псалтира – од којих се један чува у Аустријској националној библиотеци у Бечу (Cod. Slav. 83), други, из 1648. године, у Шафариковој збирци у Прагу (IX G 7), док примерак настао 1646. припада манастиру Свете Тројице Пљеваљске (бр. 62),⁷⁸ – као и на почетку знаменитог списка Шестоднев и Хришћанска топографија Козме Индикоплова (1649, књижница Свете Тројице Пљеваљске).⁷⁹

Композициони склоп застава у четворојеванђељима бр. 5 (л. 7, а делимично и заглавље на л. 232) и бр. 6 (л. 5) показује сродност с орнаменталним пољима на л. 64 познатог Зборника Владислава Граматика из 1469. године,⁸⁰ и у богато опремљеним четворојеванђељима Димитрија Даскала (Библиотека манастира

68 Radojčić, *Stare srpske minijature*, 50, 53–55, таб. XXXIXa и XLVII.

69 Н. Райновъ, *Орнаментъ и буква въ славянските ръкописи на Народната библиотека въ Пловдивъ*, София 1925, 68–71, сл. CXIV.

70 Тимотијевић, *Манасџир Крушедол*, II, 270 (таб. 71), 281.

71 Ракић, *Орнаментџика четвороеванђеља бр. 6*, сл. 8.

72 Исто, сл. 5.

73 Ракић, *Димитрије Даскал*, сл. 2.

74 Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. у боји 76.

75 Ракић, *Димитрије Даскал*, сл. 4 и 8.

76 Исто, *Застџавице Четвороеванђеља бр. 33 и 69*, сл. 9.

77 Исто, *Орнаментџика Четвороеванђеља бр. 25*, сл. 4.

78 J. Vašica, J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, Praha 1957, 268; Петковић, *Манасџир Светџа Тројица*, сл. 51; Birkfellner, *Glagolitische und Kyrillische Handschriften*, 373–374 (II/180).

79 В. Моле, *Минијатуре једној српској рукоџиса из џог. 1649. са Шестџодневом бџр. ексарха Јоана и Тоџоџрафијом Козме Индикџойлова*, Споменик СКА XLIV, Други разред 38 (Београд 1922) таб. у боји I.

80 Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. у боји 75.

Свете Тројице Пљеваљске, бр. 78),⁸¹ примерка који је припадао манастиру Хопову (Београд, Музеј Српске православне цркве, бр. 352)⁸² и Четворојеванђељу патријарха Пајсија (Библиотека Српске патријаршије, бр. 263).⁸³

Напоследку, застава изведена на почетку Хиландарског поменика (бр. 510) открива сличност са заглављем у хиландарском кодексу који се налази у Аустријској националној библиотеци у Бечу (Cod. Slav. 2)⁸⁴ и у Октоиху из 1570. који се под сигнатуром Ra 2 чува у Библиотеци епархије будимске у Сентандреји,⁸⁵ а орнаментално поље у Четворојеванђељу бр. 38 (л. 94) показује изузетну сродност са заставицама у Четворојеванђељу бр. 25 из манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори⁸⁶ и у Четворојеванђељу дијака Дмитра из седме деценије XVII века (Тројица Пљеваљска, бр. 78).⁸⁷

Бројне типолошке паралеле уочене између квадратних застава у рукописима XVI столећа, који се чувају у књижници манастира Хиландара и истоврсних орнаменталних поља изведених у српским књигама XIV–XVII века, наводе на два основна закључка: да су декоративна решења квадратних застава у групи хиландарских кодекса илуминираних током XVI столећа дубоко укореењена у богате традиције сликаног украса српске и балканске рукописне књиге XIV–XVII века, као и да се учесталост сродних композиционих схема може објаснити постојањем извесне врсте орнаменталних матрица или узорака с којих су илуминатори преузимали поједине мотиве или преко којих су сопствена оригинална решења преносили другим калиграфима.⁸⁸

81 Ракић, *Димитрије Даскал*, 167, сл. 1.

82 Заставица није довршена, пошто је остала само у делимично позлаћеном цртежу. Уп. М. Харисијадис, *Четворојеванђеље патријарха Пајсија*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15 (Нови Сад 1979) 336–337.

83 Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља бр. 6*, сл. 6.

84 Birkfellner, *Glagolitic and Cyrillic Hand-schriften*, II/12. Уп. Павловић, *Рукописи настали у хиландарском скрипторију*, 439.

85 Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке епархије будимске у Сентандреји*, Београд – Нови Сад 1991, 287.

86 Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25*, 167, сл. 1.

87 Исти, *Димитрије Даскал*, сл. 3.

88 Претпоставку о постојању орнаменталних узорака, које су у манастирским скрипторијима писари механички копирали први је изнео С. Радојчић (*Старе српске минијатуре*, 58–59; *Уметнички споменици*, 170). Уп. Ракић, *Српска минијатура*, 38–40, 42.

СЛ. 1. ПСАЛТИР С ПОСЛЕДОВАНЫМ БР. 92, Л. 1

СЛ. 2. ЧЕТВОРОЈЕВАНБЕЛЬ БР. 5, Л. 7

СЛ. 3. ЧЕТВОРОЈЕВАНТЪЕЛЪ БР. 5, Л. 88

СЛ. 4. ЧЕТВОРОЈЕВАНТЪЕЛЪ БР. 5, Л. 142

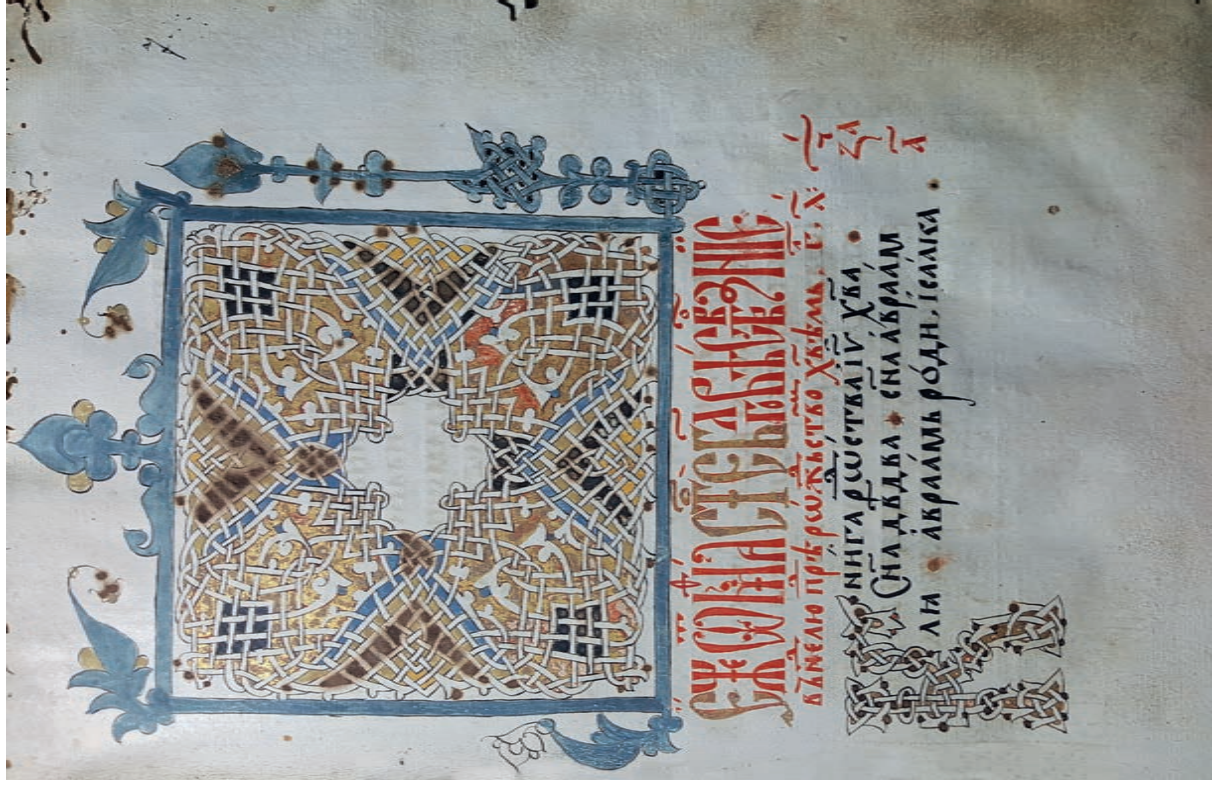
СЛ. 9. ЧЕТВОРОЈЕВАНТЬЕЪ БР. 37, Л. 3

СЛ. 10. ЧЕТВОРОЈЕВАНТЬЕЪ БР. 37, Л. 66

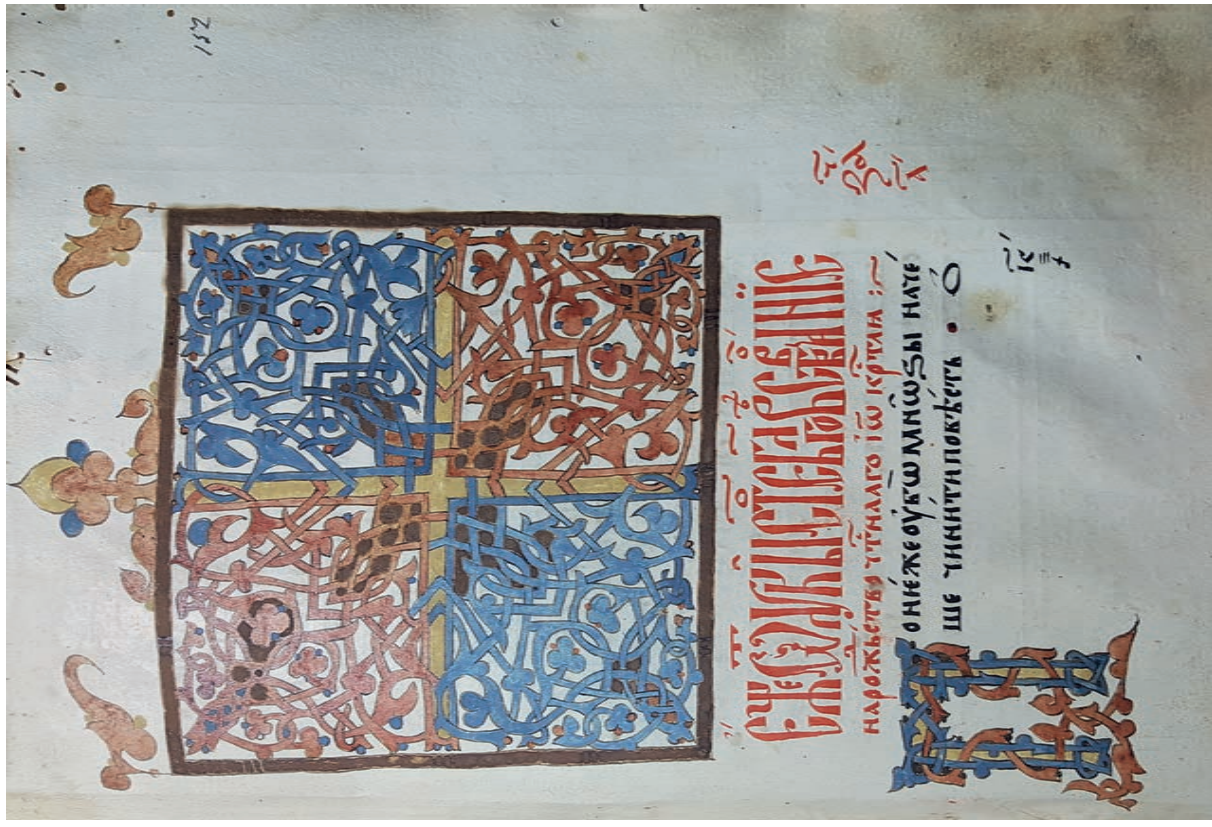
СЛ. 11. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЛЪЕ БР. 37, Л. 113

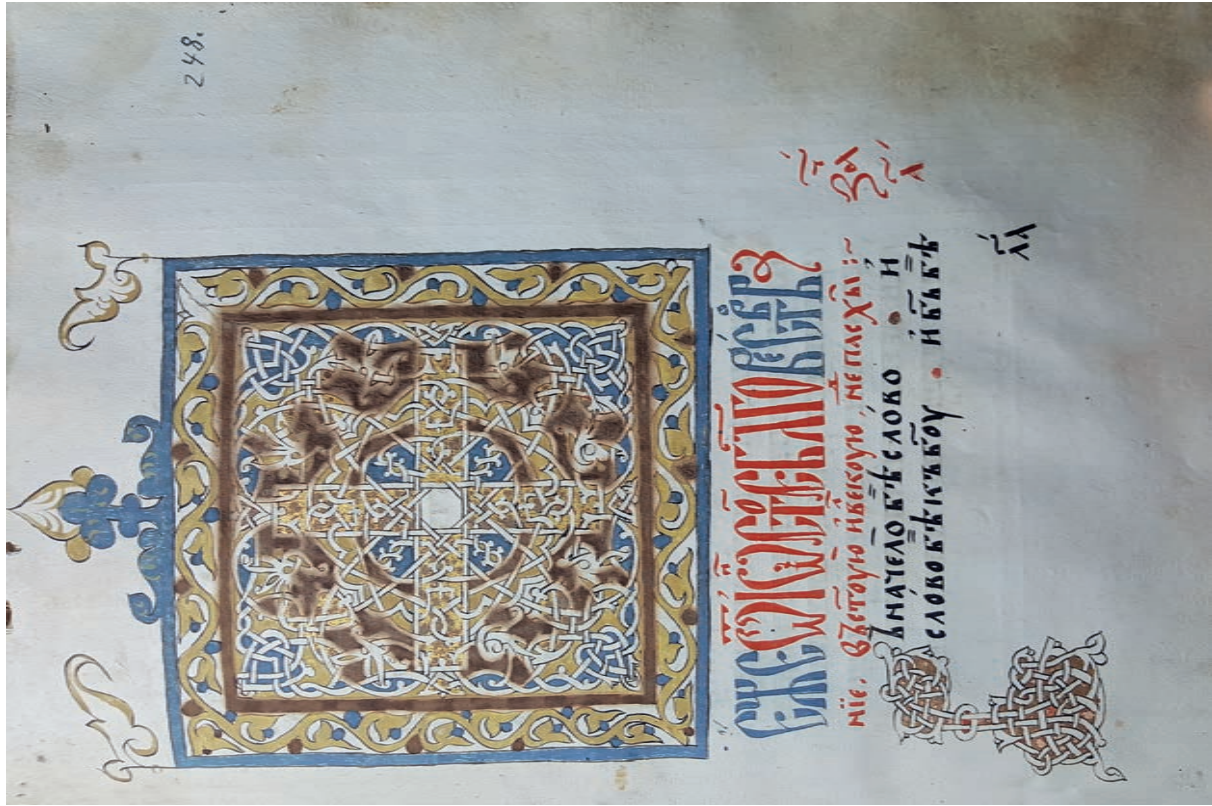
СЛ. 12. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЛЪЕ БР. 38, Л. 7

СЛ. 13. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ БР. 38, Л. 94

СЛ. 14. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ БР. 38, Л. 152

СЛ. 15. ЧЕТВОРОЕВАНГЕЛЪЕ БР. 38, Л. 248

СЛ. 16. ДОГМАТИКИ ПАНОПІА ЛЕВТИМІА ЗИГАВИНА, БР. 186, Л. 1

СЛ. 19. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЛЪЕ БР. 69, Л. 61

СЛ. 20. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЛЪЕ БР. 69, Л. 94

СЛ. 23. ЧЕТВОРОЈЕВАНЪЕ БР. 6. Л. 121

СЛ. 24. ЧЕТВОРОЈЕВАНЪЕ БР. 6. Л. 191

SQUARE HEADPIECES IN THE ORNAMENTATION
OF SERBIAN 16TH-CENTURY MANUSCRIPTS HELD
BY THE CHILANDAR MONASTERY LIBRARY

The paper discusses the illumination of ten Serbian manuscripts dating from between the 1520s and the end of the 16th century, held by the library of the Chilandar monastery. This group of manuscripts includes six Tetraevangelia (nos 5, 6, 37, 38, 68, and 69), a Psalter with commentary (no 92), a Praxapostolos (no 101), the translation of the *Panoplia dogmatike* (Dogmatic Armoury) by Euthymios Zygabinos (no 186), and the Chilandar Commemoration Book (no 510). The chief decoration of these manuscripts are large square headpieces filled with complex interlacing and vegetal motifs, rendered in the spirit of earlier Byzantine solutions and decorations in the manuscripts by Vladislav the Grammarian. These lavish headpieces are filled with intertwined tendrils and ribbons, which are radially arranged from the centre to form complex, symmetrical patterns with a rosette, cross, lozenge, or diagonals as underlying shapes.

The headpieces are marked by the flawless drawing, assuredness in rendering, and harmonious colours. Keeping in mind that the square headpieces in the 16th-century manuscripts held by Chilandar have not been fully explored, the paper presents a detailed description and analysis. Furthermore, it focuses on determining the origin of and classifying their decorative patterns, as well as on identifying the parallels that can be found for this type of headpieces in Serbian and Balkan book ornamentation between the 14th and 17th centuries.